

# عوامل آسیب پذیری ایمان در آخر الزمان و راهکارهای برون رفت از آن از منظر آیات و روایات

۱

## چکیده

با توجه به آسیب ها و عوامل فتنه در آخر الزمان ایمان رکن مهم و اساسی در جهان اسلام است. زیرا شاخصه و معیار سنجش در این دوره حفظ ایمان است که؛ مانند آتشی در دست مؤمنان است، نه می توانند آن آتش را رها کنند و نه می توانند آن را در دست نگه دارند. اینکه نگه داشتن ایمان در آخر الزمان کار بسیار سخت و دشواری است بر کسی پوشیده نیست، مومن در این دوره در معرض سنت امتحان و ابتلا الهی قرار می گیرد. از جمله عوامل آسیب پذیری ایمان در آخر الزمان آمیخته شدن حق و باطل، نداشتن بصیرت و تبعیت از شیطان، دنیا پرستی، نداشتن تقوا است. برای در امان ماندن از گرداب فتنه ها راهکارهای زیادی وجود دارد که؛ خداوند متعال و ائمه اطهار برای در امان ماندن مؤمنان به آنها توصیه اکید نموده اند. پژوهش حاضر با هدف بررسی عوامل آسیب پذیری ایمان در آخر الزمان و راهکارهای برون رفت از آن از منظر آیات و روایات و با رویکردی تفسیری به شیوه توصیفی - تحلیلی، و روش گردآوری مطالب کتابخانه ای است. از جمله این راهکار های مفید فایده در حفظ ایمان، توسل و تمسک به قرآن و اهل بیت معصومین (ع) و شناخت امام معصوم، پناه بردن به دعا، داشتن تقوا، درخواست کمک از امام زمان (عج)، ثابت قدم بودن در اعتقاد، بصیرت افزایی، دوری از شیطان، فرار از فتنه ها و بلایا است که به طور اجمال به آنها پرداخته شده است.

کلید واژه ها: آسیب پذیری، ایمان، آخر الزمان، آیات، روایات، راهکارها

## مقدمه

همانطور که در آیات و روایات مضوعات مهم پیرامون دوره ظهور و آخر الزمان به ما رسیده حاکی از این است که در آخر الزمان دنیا دست خوش فتنه ها و آشوب ها و بلاها مختلف می شود و رهایی از این آسیبها نیاز به یک سری عوامل دارد تا بتوان از این خطرات و آسیب ها به سلامت عبور کرد و از فتنه های آخر الزمان در امان بود. عوامل بسیاری در گم‌رنگ شدن ایمان در آخر الزمان وجود دارد که در آخر الزمان باید از آنها با تدبیر گذر کرد.

البته در دوره آخر الزمان، خرافات و بدعتها در دین و فتنه جویی در همه جای جهان و جوامع اسلامی و غیر اسلامی گسترش پیدا خواهد کرد به طوری که افرادی که یک عمر در انتظار این دوره بودند بواسطه به خطرافتادن منافعشان از دین خروج می کنند و دنبال عهد شکنی و مقابله با امام زمان هستند. مؤمنان نسبت به دین و اعتقاد خود بی بصیرت و سست عنصر می شوند و راه درست را گم می کنند. برای گذر از این آسیبها باید افزایش بصیرت و آگاهی و با مدد از امام زمان (عج) و دعاها و مآثوره از ائمه اطهار (سلام الله علیها) که در آخر الزمان انسان را یاری می کنند. در بروز فتنه ها با قدرت تشخیص حق از باطل، در برخورد با فتنه و تأمل در مقابل فتنه ها در زمان ظهور منجی در آخر الزمان موفق عمل کنند و آمادگی لازم را کسب کنند. پژوهش حاضر در صدد پاسخگویی به سوال مهم و اصلی عوامل آسیب پذیری ایمان در آخر الزمان و راهکارهای برون رفت از آن از منظر آیات و روایات می باشد. در پیشینه این تحقیق تا به حال عنوانی با این موضوع یافت نشده است. ولی به منابعی از جمله منابع ذیل انجام شده است.

۱- مقاله ای با عنوان راهکار ایمنی از عذاب های آخر الزمان بهترین راه رسیدن به خدا از منظر رسول الله در قرآن، سخنان حجت اسلام مجید رشید نسب، استاد حوزه و دانشگاه، به انتشار خبرگزاری تسنیم اردیبهشت ۱۳۹۶. در این مقاله که مصادف شده با مبعث رسول اکرم (ص) به این مطلب مهم اشاره شد که توصیه های پیامبر اکرم در روز عید غدیر و شناخت امام زمان در دوره آخر الزمان از بلایا و فتنه ها در امان باشیم و برای گذر از این آسیبها اعتقاد و افزایش ایمان و بصیرت و شناخت نسبت به امام زمان باعث عبور از فتنه ها می شود. در این مقاله به راهکارهای ایمنی از عذاب های آخر الزمانی با استفاده از قرآن را باز گو می کنند.

۲- مقاله ای با عنوان فتنه های آخر الزمان و راه نجات از آن به قلم صدیقه توکلی در نشریه پژوهش های مهدوی، پاییز ۱۳۹۵، شماره ۱۸. در این مقاله به راهکارهای مختلفی برای در امان ماندن از فتنه ها و رهایی از عواقب هلاک کننده آن ها برای ملت بیان داشته اند که قرآن نیز بر آن صحنه می گذارد این راهکار ها تمسک به دین و بصیرت و تنها راه نجات از فتنه هاست.

۳-مقاله ای با عنوان خاستگاه فتنه و راه های مقابله با آن «ازمنظر نهج البلاغه» به قلم صدیقه نیک طبع نشریه پژوهش های تعلیم و تربیت اسلامی ، پاییز وزمستان ۱۳۹۱ شماره ۸. این مقاله با بررسی عوامل فتنه های آخرالزمانی از منظر نهج البلاغه پرداخته است که یکی از سنت های قطعی و همیشگی الهی سنت امتحان و ابتلا و آمیختن حق و باطل و فتنه قتل است که مبارزه سختی در می گیرد . و در این فتنه ها مومنان مانند ریگ ها ریز از غربال امتحان بیرون می ریزند و فقط دانه های درشت در آن باقی می مانند که می توانند از فتنه ها در امان باشند و حفظ ایمان کنند.وجه تمایز پژوهش فوق با دیگر موارد مرتبط در این است که این پژوهش به بررسی فتنه و آسیبها و نیز پرداختن به راهکار ها با توجه به آیات و روایات پرداخته است.این تحقیق بررسی عوامل و شناخت راههای آسیب پذیری ایمان در آخرالزمان است که؛ به مطالب مهمی ازجمله این راهکار های مفید فایده در حفظ ایمان، توسل و تمسک به قرآن و اهل بیت معصومین (ع) و شناخت امام معصوم ،پناه بردن به دعا،داشتن تقوا،درخواست کمک از امام زمان(عج)،ثابت قدم بودن دراعتقاد، بصیرت افزایی،دوری از شیطان،فرار از فتنه ها و بلایا است که از اهداف مهم این پژوهش است.

ساختار تحقیق حاضر عبارت است:

#### ۱. مفاهیم

۱-۱-مفهوم آسیب پذیری

۱-۲-مفهوم ایمان

۱-۳-مفهوم راهکار

۲. عوامل آسیب پذیری ایمان در آخر الزمان

۲-۱-اطاعت از هوای نفس

۲-۲-بدعت در دین

۲-۳-ارتداد از دین

۳. راهکارهای برون رفت از آسیب های آخرالزمان

۳-۱-تمسک به آیات و روایات

۳-۲-دوری از دنیا و دنیاپرستی

۳-۳-افزایش بصیرت

۳-۴-اعتقاد و ثابت قدم بودن در دین

۳-۵-دوری از وسوسه های شیطانی

## ۱. مفاهیم

### ۱-۱- مفهوم آسیب پذیری

در لغت: آسیب پذیری، به بی دفاع بودن نسبت به حملات و خطرات آسیب رسان به جسم یا روح آسیب پذیری می گویند. در اصطلاح: «قشرهای آسیب پذیر» معمولاً به آن گروه از جامعه اشاره دارد که بضاعت مالی دارند و در برابر دگرگونی های اقتصادی امنیت ندارند به بی دفاع بودن نسبت به حملات و خطرات آسیب رسان به جسم یا روح آسیب پذیری می گویند. افراد، جوامع، حیوانات و سایل و دستگاه ها و درکل همه چیز می تواند بنوعی آسیب پذیر باشد. بجز خطرات، افراد می توانند نسبت به تمایلات نیز آسیب پذیر باشند همچون آسیب پذیری جوانان نسبت به اعتیاد و الککل.<sup>۲</sup>

### ۱-۲- مفهوم ایمان

معنای لغوی: واژه ی ایمان از ریشه «أمن» گرفته شده است که فعل ثلاثی مجرد آن «أمن، یأمن وأمناً» به معنای آرامش و اطمینان قلب و نبود ترس است. ایمان در لغت به معنای تصدیق است پس در شرع نیز به همین معناست و گرنه اشتراک یا نقل لازم می آید، که هر دو خلاف اصل است و نمی توان از معنای لغوی عدول کرد مگر اینکه دلیل قطعی برخلاف آن ثابت شود. فعل ثلاثی مزید آن «أمن، یؤمن و ایماناً» است، که اگر متعدی به «ب و لام» باشد به اتفاق اهل لغت به معنای تصدیق کردن است. و به همین معناست آیه (وما أنت بمؤمن لنا).<sup>۴</sup> اگر متعددی به ذات خود باشد به معنای اطمینان پیدا کردن است که در برابر ترسیدن و هراسان کردن است و در این صورت با ثلاثی مجرد هم معنا است.<sup>۵</sup>

معنای اصطلاحی: ایمان به معارف الهی زمانی محقق می شود که حقایق را با تفکر و ریاضت عقلی ادراک کند که این به منزله مقدمه ای برای ایمان است؛ اما علم به یک چیز با ایمان به آن چیز برابر نیست؛ بلکه علم، تصدیق عقلی و ایمان، تسلیم قلبی به همان امر است. ایمان از کمالات روحانیه ای است که به حقیقت نوری آن کمتر کسی آگاه است، تا آنجا که خود مؤمن تا در این عالم طبیعت است، از نورانیت ایمان مطلق نیست.<sup>۶</sup>

<sup>۱</sup> معین، فرهنگ فارسی معین، ص ۲۳۵ و ۴۵۹.

<sup>۲</sup> سایت ویکی پدیا، ذیل واژه آسیب شناسی.

<sup>۳</sup> تفتازانی، شرح المقاصد، ج ۵، ص ۱۸۳.

<sup>۴</sup> یوسف، ۱۷.

<sup>۵</sup> فراهیدی، العین، واژه «أمن»، ج ۸، ص ۳۸۹.

<sup>۶</sup> خمینی، شرح چهل حدیث، ص ۱۰۸ و ۱۴۷.

### ۳-۱- مفهوم راهکار

راهکار در لغت: راهکار در واقع ترکیبی از دو کلمه راه و کار است که در لغت به معنی راه حل می باشد و در واقع تلاش برای رسیدن به پاسخ و چاره ای امری می باشد.<sup>۱</sup> راهکار در اصطلاح: بدین معنا که ارزش ها و باورها باید در قالب نهادهای سازمان ها و نظام های تشکیلاتی قرار گیرد تا بروز و ظهور خارجی پیدا کند و ثمرات. آثار آن را مردم با توجه به همان ویژگی ها و شاخص های نهادینه شدن ببینند و احساس کنند، در غیر این صورت فرایند نهادینه شدن کامل نیست و در مقام سخن باقی می ماند.<sup>۲</sup>

بنابراین با توجه به مطالب فوق و با مراجعه به آیات و روایات وقوع ظهور و آمدن منجی امری حتمی، قطعی و غیر قابل انکار است و در این دوره رویدادهای مختلفی به وقوع می پیوندد که می تواند تأثیر بسزایی در ارتداد مردم و خروج از دین و مقابله با امام آخرالزمان داشته باشد. افرادی که منافع خود را در خطر ببینند با امام مقابله می کنند و در صدد جنگ با حضرت هستند و افرادی که ایمان راسخ و ثابت قدم هستند با استعانت از پروردگار و یاری امام زمان (عج) در عصر ظهور در لشکر امام و مدافع اهداف ایشان هستند.

### ۲. عوامل آسیب پذیری ایمان در آخر الزمان

پیش گویی قرآن بر اساس عوامل آسیب پذیری ایمان در آخر الزمان در جوامع اسلامی و مسلمین ممکن است رخ بدهد

#### ۱-۲- اطاعت از هوای نفس

اولین عامل فتنه انگیزی در دوره آخرالزمان اطاعت از هواهای نفسانی است، خداوند در قرآن در باره فتنه انگیزی نفس اماره که جهاد اکبر نام دارد، می فرماید: «لَكِنَّ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ جَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ وَأُولَئِكَ لَهُمُ الْخَيْرَاتُ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ»<sup>۳</sup> إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ آوَوْا وَنَصَرُوا أُولَئِكَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَ... تَعْمَلُونَ بَصِيرًا<sup>۴</sup> و آیاتی مشابه که در سوره ها و آیات دیگر ذیل همین مطالب آمده است.<sup>۵</sup> چپ چین شود؟

۱. آذرنوش، فرهنگ معاصر، ص ۵۴۴.

۲. انوری، فرهنگ سخن، ص ۵۲۵.

۳. توبه: ۸۸.

۴. انفال: ۷۲.

۵. عنکبوت: ۶ / توبه: ۲۰ / نساء: ۹۵.

و نیز این بصیرت باعث می شود تا افراد نا آگاه را ارشاد و هدایت کنند که جمع کثیری در زمان ظهور امام زمان (عج) از این بصیرت استفاده کنند. همانطور که در روایات آخر الزمان آمده عقلهای با بصیرت و با ایمان در این دوره کاملتر و افزونتر می گردد. افزایش بصیرت در دوره آخر الزمان یکی از نیازهای اساسی مؤمنان است، زیرا این دوران با چالش ها و فتنه های فراوانی همراه است که می تواند ایمان و آگاهی افراد را تحت تأثیر قرار دهد. بصیرت به انسان توانایی شناسایی حق از باطل و تقویت درک دینی را می دهد، که در مواجهه با فتنه های متنوع و دسیسه های اجتماعی ضروری است. انسان بصیر می تواند با آگاهی از چالش های روز، ایمان خود را حفظ کرده و از تردیدها و انحرافات جلوگیری کند. بصیرت به افراد کمک می کند تا در مسیر رشد معنوی قرار گیرد و به حقیقت وجود وزندگی پس از مرگ توجه بیشتری داشته باشد. علم و دانش دینی و غیر دینی می تواند به شفاف سازی واقعیت ها و افزایش بصیرت کمک کند. حضور در مجالس علمای دین و جلسات تفسیر و فهم معارف دینی می تواند به رشد فهم دینی و بصیرت افزایی کمک کند.

#### ۴-۳- اعتقاد و ثابت قدم بودن در دین

چهارمین راهکار از رهکارهای برون رفت از آسیب های آخر الزمانی اعتقاد و ثابت قدم بودن در دین اسلام است. رفتاری اعتقاد راسخ و ثابت قدم بودن در دین است. ثابت قدم بودن در دین برای تهذیب نفس و فضائل اخلاقی مهم ترین رکن در بلاهای آخر الزمانی برای افراد با ایمان است. وثبات قدم و پایداری در دین ممکن نمی باشد مگر با پیروی از قرآن و راه ائمه معصوم (علیه السلام). اعتقاد و ثابت قدم بودن در دین در دوره آخر الزمان به ویژه اهمیت ویژه ای دارد. با توجه به چالش ها و فتنه های متعدد این دوران، بسیاری از مؤمنان ممکن است در ایمان خود دچار تردید و ضعف شوند. در آخر الزمان، فتنه ها و چالش های مختلفی از سوی سانه ها، فرهنگ و اندیشه های مختلف به جامعه دینی وارد می شود. ثابت قدم بودن در دین به مؤمنان کمک می کند تا در برابر این فتنه ها ایستادگی کنند. تقویت ایمان و اعتقاد به معاد و تحقق های دینی، به انسان کمک می کند که تا به معنای زندگی و هدف آفرینش پی ببرد و در مسیر رشد معنوی قرار گیرد. ایمان قوی، نه تنها فرد را در مقابل چالش های زندگی مصون می سازد، بلکه موجب ایجاد وحدت و همبستگی در جامعه ی مؤمنانی می شود.<sup>۱</sup>

بنابراین دوره آخر الزمان عصر آزمایش ها و امتحانات است هرکسی که ثبات بیشتری در تفقه دین و ایمان راسخ داشته باشد می تواند جان سالم به در برد ولی کسانی که نتوانستند به این ثبات قدم برسند و سستی به خرج دهند سر افکنده و ناکام در این امتحانات باقی می مانند. گسترش شبهات و آموزش های نادرست در

<sup>۱</sup> . کاظمی، بشارة الاسلام فی علامات المهدی (ع)، ص ۱۵۰.

خصوص دین می تواند سبب تردید در اعتقادات افراد شود. فشارهای اجتماعی و فرهنگی ممکن است افراد را به تمرکز بر نیازهای دنیوی وادار کند و آن ها را از وظایف دینی و اخلاقی خود دور سازد..

### ۵-۳- دوری از وسوسه های شیطانی

پنجمین راهکار در بررسی راهکارهای برون رفت از آسیب های آخرالزمانی ، دوری از وسوسه های شیطانی است دوری از شیطان و پیروی نکردن از وسوسه های او است. شیطان نخستین منشأ و عامل ارتداد و انحراف مؤمنان به شماره می رود. حضرت امیرالمؤمنین(ع) درمورد شیطان این حدیث را می فرمایند که: «فَقَالَ سُبْحَانَهُاسْجُدُوا .....إِلَى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ».<sup>۱</sup>

درباره تفسیر این آیه «یوم وقت المعلوم» دو احتمال وجد دارد یکی اینکه خداوند شیطان را مهلت داد تا در وقت وروز معلوم که احتمال اول یوم معلوم روز ظهور امام الزمان(عج) است ودر این روز شیطان نابود می شود و احتمال دوم روز قیامت است که در منابع تفسیری احتمال اول را تصدیق کرده اند یعنی شیطان تا زمانی می تواند انسان را فریب دهد قبل از روز ظهور است یعنی با ظهور امام زمان دیگر شیطان نابود می گردد و انسان بدون وسوسه های شیطانی در خدمت امام زمان(عج) است.<sup>۲</sup>

در نهایت حدیث «وقت المعلوم» در خطبه فوق به اهمیت زمان و نحوه استفاده صحیح از آن در ایمان و زندگی مؤمنان اشاره دارد. این تفکر می تواند در تصمیم گیری ها، هدف گذاری ها و تلاش برای پیشرفت در زندگی فردی و اجتماعی مؤثر باشد.

بنابراین این زیرا شیطان به عزت و جلال خداوند قسم یاد کرد که انسان را گمراه کند و تا او را به زمین نزند از پا ننشیند. خداوند نیز در پی سوگند ابلیس به او امان داد و تا وقت معلوم او را آزاد گذاشت تا انسان های ست عنصر و بی ایمان را از راه راست بیرون کند . و این وقت معلوم همان وقت ظهور و آخرالزمان است که بعد از ظهور امام زمان دیگر شیطانی برای اغوای انسان وجود نخواهد داشت.

<sup>۱</sup> .دوانی،سید رضی،نهج البلاغه :خطبه ۱.

<sup>۲</sup> .مکارم شیرازی،تفسیر نمونه،ج۶،ص۳۷.،تفسیر واژه «یوم وقت المعلوم».

## نتیجه

با توجه به قرآن و تمسک به آیات نور بخش قرآن مجید و تمسک و توسل به اهل بیت به منزله مفسران واقعی قرآن و کشتی های نجات و تقوا هماننددژی محکم می توان در برابر آسیب های آخرالزمان در امان ماند. و با توجه به مبانی اعتقادی و افزایش بصیرت و عدم اطاعت از شیطان و اطاعت از فرامین خداوند می توان به سر منزل مقصود رهنمون شد.

و با نزدیک نشدن به لقمه حرام و نیالوده کردن جسم و روح به ناپاکی ها و گناه از گرداب فتنه های آخرالزمانی با مدد خداوند و یاری اهل بیت (ع) از این آزمون و امتحان الهی که در دوره اخرالزمان به وجود می آید و ایمان در دست مسلمانان مانند آتشی گداخته است می توان حفظ ایمان کرد و راه نجاتی برای خود پیدا کرد.

از مهم ترین راهکارهای عبور از سختی ها به ویژه فتنه های سخت آخرالزمان، در وهله اول اعتماد و توکل بر خداست ، عدم اطاعت و پیروی از هواهای نفسانی، ثابت قدم بودن در راه دین، دوری از فرامین شیاطین انسی و جنی، توسل و تمسک به اهل بیت(ع) و طلب استعانت و صبر از خداوند، که در این زمینه آیات و روایات متعددی وجود دارد که ذیل مطالب به فراخور هریک از مباحث به آنها پرداخته شد. همچنین راه نجات و سعادت، دینداری در مسیری است که خداوند آن را در آموزه های اسلام برای ما ترسیم کرده است، همان مسیری که خداوند ما را به آن دعوت کرده است که همان دینداری در پرتو ولایت و امامت اهل بیت(ع) است. از این جهت تکمیل دین، با جریان ولایت تام الهی بر پهنه عالم صورت گرفت. از این جهت معرفت به امام وجایگاه ولایت ایشان برای همگان ضروری است.

## منابع

### \*قرآن



۱. آذرنوش، آذر تاش، فرهنگ معاصر عربی - فارسی، ناشر: نشر تی، چ ۴، ۱۳۸۳.
۲. کاظمی، سیدمصطفی آل سیدحیدر، نزار، حسن، بشاره الاسلام فی علامات المهدی (ع)، ناشر: عاشورا، چاپ اول، ۱۳۸۳.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی، الخصال، مترجم یعقوب جعفری، ناشر: نسیم کوثر، چاپ اول، ۱۳۹۰.
۴. ابن رازی، جعفر بن احمد، جامع الاحادیث، ویراستار: سید محمد حسینی نیشابوری، ناشر: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، چ ۳، ۱۳۸۷.
۵. انوری، حسن، اخیانی، جمیله، فرهنگ بزرگ سخن، ویراستار: کمال اجتماعی جندقی، ناشر: سخن، چ ۱، ۱۳۸۱.
۶. تفتنازانی، سعدالدین، شرح المقاصد، ناشر: الشریف الرضی، چاپ اول، ۱۴۰۹ ق.
۷. تمیمی آمدی، عبدالواحد، غرر الحکم و درر الکلم، مقدمه و تصحیح میر جلال الدین حسین اموری (محدث)، ۱۳۷۳.
۸. خمینی، روح الله، شرح چهل حدیث (اربعین حدیث)، تهران، ناشر: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، چ ۵۹، ۱۳۹۵.
۹. دوانی، علی، سید رضی شرح و ترجمه نهج البلاغه، تهران، ناشر: بنیاد نهج البلاغه، چ ۱، ۱۳۸۷.
۱۰. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، ج ۱، ویراستار: صفوان عدنان داوودی، ناشر: ذوی القربی، چ ۳، ۱۳۸۳.
۱۱. فراهیدی، عبدالرحمن خلیل، کتاب العین، ج ۸، ناشر: دارالهجره، چاپ اول، ۱۳۶۴.
۱۲. قمی، شیخ عباس، مفاتیح الجنان، دعای مناجات شاکین، مترجم: موسوی دامغانی، ناشر: الهادی، چاپ سی چهار، ۱۳۹۰.
۱۳. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، ج ۲، تهران، انتشارات صدر المتألهین، ۱۳۶۶.
۱۴. متقی هندی، علاء الدین المتقی بن حسام الدین، کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال، ج ۳، ناشر: موسسه الرساله، لبنان - بیروت، چ ۱، ۱۴۰۹ ق - ۱۹۸۹ م.
۱۵. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، ج ۹، ج ۵۱، ناشر: اسلامیه، چاپ چهارم، ۱۳۸۴.
۱۶. معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، تهران، انتشارات زرین، چ ۳، ۱۳۸۶.
۱۷. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۶، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ سی دو، ۱۳۸۱.
۱۸. موسوی، محسن، ارشاد القلوب، مترجم: حسن بن محمد دیلمی، ناشر: موسسه فرهنگی دارالحديث، چاپ دوم، ۱۳۹۵.

## منابع اینترنتی

سایت ویکی پدیا، ذیل واژه آسیب شناسی.